

BJÖRKNÄSIN LASITEHTAAN HESSENILÄISET LASINPUHALTAJAT VUOSINA 1736–1741

OSA SUOMALAISTA LASIHISTORIAA

Jyrki Ylijoki

Saksalaiset lasinpuhaltajat ovat osa suomalaisen lasinvalmistuksen historiaa. Saksalaista lasinvalmistustaitoa tarvittiin ensin emämaa Ruotsissa: omavaraiseksi lasinvalmistuksen suhteen haluttiin, mutta toisaalta lasinvalmistukseen tarvittavaa tietotaitoa ei ollut. Saksankielisillä alueilla oli vuosisataiset lasinvalmistuksen perinteet, jos kohta samalla oli tiukasti varjeltu lasinvalmistuksen salojen vuotamista ulkopuolisille. Ruotsin kautta Suomeen tulleiden saksalaisten lasinpuhaltajien avulla rakennettiin Suomen ensimmäiset lasitehtaat, ja ajan myötä he myös kasvattivat suomalaisen lasinpuhaltajakunnan.

Saksalaisia lasinpuhaltajia on tarkasteltu pääasiassa yhtenä ryhmänä siinä kuin belgialaisia ja ranskalaisia lasinpuhaltajiaakin. Syynä tähän ovat olleet aikakirjoihin talletuneet vähäiset viittaukset tulijan syntymä- tai lähtöseudusta. Joissain harvoissa tapauksissa on tiedetty mistä saksalaisesta ruhtinaskunnasta lasinpuhaltajat olivat tulleet, mutta tällöinkin muu tausta on jäänyt pimettiin. Joidenkin lasinpuhaltajien tiedetään tulleen Böömistä.

Saksalaisilla alueilla oli jo keskiajalla useita lasihyttikeskittyymiä. Poikittainen, itä-länsisuuntainen siirtyminen lasihyttikeskitymien välillä ei kuitenkaan ollut kovin merkittävää, vaikka sitä tapahtuikin.¹ Merkkejä alueiden erityispiirteistä, kuten kiltahierarkiasta, on ollut nähtävissä myös Pohjoismaiden lasiteollisuuden historiassa.²

Suomen lasitehtaille tulleita ulkomaalaisia lasinpuhaltajia on tutkittu paljon, näistä yhtenä ryhmänä saksalaiset. Ruotsissa on 1980-luvun loppupuolella Torbjörn Fogelberg julkaissut kattavan selvityksen saksalaisten lasinpuhaltajien tulosta Ruotsin lasitehtaille 1500-luvun lopulta 1900-luvulle.³ Harvoissa tapauksissa esiteolliselta ja sitä

vanhemmalta ajalta on kuitenkin pystytty selvittämään, mistä tulijat olivat lähtöisin.

Hesseniläisiä lasinpuhaltajia ei ole aikaisemmin tarkasteltu omana ryhmään ja sellaisenaan osana pohjoismaisen lasinvalmistuksen historiaa. Tutkimuksen tarkoituksena on selvittää, missä laajuudessa emämaa Ruotsin Boon pitäjään perustetulle Björknäsin lasitehtaille rekrytoitu ja siellä työskennellyt saksalainen lasinpuhaltajaväki oli Hessenistä lähtöisin.

Tutkimus on rajattu vuosiin 1736–1741, eli tehtaan käynnistymisestä tilanteeseen, jossa tehtaan saksalainen lasinpuhaltajaväki uhkasi viiden vuoden sopimuksensa umpeuduttua palata kotimaahansa, elleivät omistajat suostuisi ylimääräisiin korvauksiin. Vaatimus koski vuonna 1739 tapahtuneesta tehtaan tulipalosta aiheutuneiden ansionmenetyksien korvaamisesta.

Tutkimuksen perustana on kaksi dokumenttia: kirjekonsepti vuodelta 1735, joka koskee Björknäsin lasitehtaille rekrytoitavia saksalaisia lasinpuhaltajia, ja vuonna 1741 lasitehtaan työselkkauksesta laadittu muistio. Kirjekonseptin on laatinut saksalainen lasinpuhaltaja, komissaari Johan Rudolph

Bertling, joka oli yksi tehtaan omistajista.⁴ Vuoden 1741 muistion on laatinut M. Hising, joka niin ikään oli yksi tehtaan omistajista.⁵

Tutkimukseen on käytetty Boon seurakunnan historiakirjatietoja vuodesta 1737 vuoteen 1792.⁶ Lisäksi asioita on peilattu Someron historia- ja rippikirjoihin Ävikin lasitehtaan alkuaikoina.⁷ Saksassa on 2000-luvulla julkaistu seikkaperäisiä selvityksiä lasinpuhaltajien taustoista vanhoja kirkonkirjoja analysoimalla. Nämä, samoin kuin useista saksalaisten paikkakuntien vanhoista kirkonkirjoista tehdyt selvitykset, luovat tutkimukselle aivan uusia mahdollisuuksia. Nimet on mahdollisuuksien mukaan kirjoitettu alkuperäislähteiden mukaisesti.

Dokumenttien tietoja verrataan Boon, Pohjois-Hessenin sekä Hessenin pohjoispuolisten kuntien kirkonkirjatietoihin; lisäksi arvioinneissa on käytetty hyväksi Ruotsin, Saksan ja Suomen lähdekirjallisuutta. Tietoja vertaamalla ja analysoimalla päätellään missä laajuudessa Björknäsiin rekrytoitu saksalainen lasinpuhaltajaväki oli Hessenistä lähtöisin.

Nyt tehdyssä tutkimuksessa on otettu kantaa myös aikaisemmista julkaisuista esiin nousseihin epätarkkuuksiin ja mahdollisiin virhetulkintoihin. Oman lukunsa muodostavat vanhoissa kirkonkirjoissa esiintyvät epätarkat ja virheelliset kirjaukset.

HESSENILÄISEN LASINPUHALLUKSEN HISTORIAA

Suuria lasinvalmistuksen keskittyviä saksankielisillä alueilla olivat muun muassa Werra-Weserbergland, Spessart sekä alue Thüringer Waldista Böhmerwaldiin. Näillä seuduilla lasia oli nähtävästi puhallettu jo viime vuosituhaten ensimmäisillä vuosisadoilla. Kaufunger Waldista pohjoiseen sijaitsevalla Niemen alueelle, Bursfeldessä, lasihyttejä oli jo varhaisella keskiajalla. Nie-

metalissa lasia on valmistettu yhtäjaksoisesti ilmeisesti 1200-luvulta lähtien. Pohjois-Hessenin ja sen pohjoispuolisten alueiden suuret metsävarat sekä Weser – Werra- ja Fulda-sivujokineen – tarjosivat edulliset olosuhteet lasinpuhallukselle.⁸

Samanlaiset olosuhteet olivat eteläisemmällä, Frankfurt am Mainin itäpuolella sijainneella Spessartin lasihyttikeskittymällä: suuret metsävarat sekä jokiyhteys Mainia ja Reiniä pitkin lähikaupunkeihin ja aina Alankomaihin asti. Lisäksi Kaufunger Waldissa sijaitsevan Grossalmeroden korkealuokkainen savi tarjosi niin Spessartin kuin Pohjois-Hesseninkin lasihyhteille merkittävän kilpailuedun. Erinomaiset toimintaedellytykset ja lasin suuri menekki johtivat lasintuotannon rajoittamiseen vuonna 1406 Spessartin lasinpuhaltajasopimuksella (Zunftordnung). Spessartin sopimus, jonka oli allekirjoittanut vastaperustetun lasinpuhaltajakillan 40 lasinpuhaltajaa, oli vuoteen 1525 voimassa. Sopimus määritti, että vain lasinpuhaltajien pojista saattoi tulla lasinpuhaltajia. Tämä johti lasinpuhaltajaperheiden keskinäisiin avioliittoihin ja varmistti lasinvalmistuksen salaisuuksien säilymisen lasinpuhaltajasuvuilla.⁹

Hesseniläiset lasinpuhaltajat järjestäytyivät killaksi Almerodessa vuonna 1537 ja tekivät uuden sopimuksen (Bundesbrief der Gläsner).¹⁰ Paikka tunnettiin myöhemmin nimellä Grossalmerode. Sopimuksen oli allekirjoittanut 26 hesseniläistä lasinpuhaltajaa, joukossa useita samoja nimiä kuin Spessartin sopimuksessa: esimerkiksi Kunkel, Seitz, ja Wentzel. Spessartilaiset suvut näyttivät vaeltaneen lähes kaksisataa kilometriä pohjoiseen 1400-luvun aikana.¹¹

Kaufunger Waldista lasinpuhaltajat siirtyivät 1500- ja 1600-luvuilla edelleen pohjoisemmaksi pitkin Weser-joen vartta. Näiden seutujen lasitehtailta lukuisa joukko hesseniläisiä lasinpuhaltajia joutui 1600-luvun toisella puoliskolla ja 1700-luvun alussa etsimään uusia työmahdollisuuksia muun

muassa Brandenburgista, Mecklenburgista, Alankomaista ja Skandinaviasta, kun lasinpuhalluksen edellytykset nopeasti heikkenivät maanomistajien suunnatessa rajallisten metsävarojensa käytön lasiteollisuutta kannattavampaan vuoriteollisuuteen.¹²

BJÖRKNÄSIN LASITEHDAS 1736–1741: TUTKIMUS

Yhdeksäs tammikuuta 1736 päivätyllä privilegokirjeellä Ruotsin kuningas myönsi luvan Björknäsin lasitehtaan perustamiselle. Kahden toiminnassa olleen lasitehtaan lisäksi lasintuotantoa haluttiin lisätä omia luonnonvaroja hyödyntäen niin, että Ruotsi olisi riippumaton lasin tuonnista. Valtiovalta oli jo vuonna 1727 merkantilismin oppien mukaisesti korottanut tulleja ja siten pyrkinyt rajoittamaan tuontia ulkomailta. Privilegio oli myönnetty lasitehtaan rakentamiselle Värmdön saarelle Boon pitäjään, Tukholman itäpuolelle.¹³ Valmisteluihin oli ryhdytty jo huomattavasti ennen luvan myöntämistä muun muassa siitä syystä, että tehtaan rakentamiseen ja lasinvalmistukseen tarvittiin saksalaista lasinvalmistuksen tietoa. Vuonna 1732 oli oltu yhteydessä saksalaiseen lasinpuhaltajaan Johan Rudolph Bertlingiin, joka oli ollut johtamassa Karlshafenin peili- ja lasitehtaan pystyttämistä Hessen-Kasselissa. Samanlainen tehdas haluttiin Björknäsiin.¹⁴

Björknäsin lasitehtaan omistajina mainitaan viisi henkilöä: vapaaherra Daniel Niclas von Höpken, joka omisti mm. Fågelbron kartanon Värmdössä, amiraali ja maaherra Teodor Anckarcrona, tukholmalaiset suurliikemiehet Henrik Schröder ja Michael Hising sekä viidentenä komissaari Johan Rudolph Bertling, joka vastasi tehtaan teknisestä toiminnasta sekä tarvittavan saksalaisen ammattityövoiman rekrytoinnista.¹⁵

Helmikuussa 1735 Bertlingin kanssa tehtiin sopimus, jonka mukaan tämä rek-

rytoisi tarvittavan saksalaisen lasinpuhaltajaväen, ensisijaisesti saksankielisiltä alueilta. Bertlingillä tiedettiin olevan sukulais- ja ystävyysseiteitä Hessenissä. Sopimuksissa saksalaisten oli sitouduttava pysymään tehtaalla viisi vuotta (Fogelbergin mukaan neljä vuotta) ja opetettava ruotsalaiset oppipojat ahkeriksi. Matkarahat Ruotsiin maksettai-

siin saksalaisille sopimusta vastaan.¹⁶ Komissaari Johan Rudolph Bertling käy 14. heinäkuuta 1735 laatimassaan kirjekonseptissa läpi rekrytointineuvottelujaan. Kirje saattoi olla tarkoitettu Björknäsin lasitehtaan muille osakkaille. Bertling oli neuvotellut peili- ja fasettihioja Christoff. Nollin, puhaltajien Johan Adam Holtzmanin, Johan Georg Jünglingin ja Casper Zeitzin sekä potaskankeitäjä Georg Rölckerin kanssa. Jünglingin jälkeen mainitaan myös keskustelusta erään Friedrich Hafnerin kanssa. Päiväyksen jälkeen Bertling jatkaa vielä konseptiaan todeten 25. elokuuta 1735 käyneensä Johan Christ. Viegelin kanssa neuvottelun, jossa tämä lupaa olla viikoittain viitenä yönä töissä ja valmistaa itse 15 laatikollista ikkunalasia. Kirjekonseptissa Bertling kuvaa ja arvioi lyhyesti joitain henkilöitä, sekä määrittelee minkälaisiin sopimuksiin henkilöiden kanssa voi päästä.¹⁷

Keväällä 1736 kauppakollegio oli Torbjörn Fogelbergin mukaan hyväksynyt jo 11 Bertlingin rekrytoimaa työntekijää. Näihin kuuluivat Justus Ruhlender, Jürgen Rölker, Caspar Seitz (Zeit) ja Johann Christopher Wiegel. Heinäkuussa 1736 mainitaan vielä kolmen työntekijän tulleen Björknäsiin, nimittäin lasinhiojat Eberhard Göbel, Friedrich Wilhelm Plätz ja Christian Reder. Reder oli komissaari Rudolph Bertlingin sisaren mies ja mukana Bertlingin vuonna 1736 tekemällä rekrytointimatalla. Eberhard Göbelin mainittiin olleen sukua Bertlingille. Vuoden 1736 loppuun mennessä Björknäsisissä olivat kirjoilla myös lasinpuhaltajat Johan Jobst Bertling, Johan Georg (Veit) Jüngling, Hans Adam Holtzman, Franz Lorenz

Hans Christ. Wigel	Niclas Meder	Maria Christina Jüngling	Johan Georg Zeits
Jobs Rülender	Jobst Schlicker	Lorents Schlicker	Joh. Hind. Wiegel
Hans Adam Holtsman	Joh. Petter Wigel	Johan Jobst Bertling	Fried. Wigell
Joh. Georg Jüngling	Fried. Wigel	Hanibald Waltser	Christ. Bertling
		Rudolph Bertling	Philip Heuer
		Rudolph Schlicker	
		Casper Zeits	
		And. Heuer	

Taulukko 1. Muistiossa mainitut saksalaiset nimet alkuperäisessä järjestyksessä työryhmittäin.

Schlicker, 16-vuotias Anewald Waltzer sekä lasinsilittäjä Johan Nicolaus Meder Königs-teen lasitehtaalta (Königsteale bei Essen/ Steele).¹⁸ Lisää Bertling-, Schlicker-, Zeitz- ja Wigel-nimisiä mainitaan viittisen vuotta myöhemmin lasinpuhaltajaväkeen kuuluvina, mikä viittaa siihen, että lasinpuhaltajilla oli jälkipolveaan mukanaan.¹⁹

Clæs Norstedtin tutkimusmateriaalista käy ilmi, että Björknäsissä oli vuonna 1737 kirjoilla myös mestari Christian Nolle, jonka nimeä ei myöhemmin kuitenkaan enää mainita.²⁰ Vuosina 1736–1739 Björknäsissä kuoli viisi ulkomaalaista lasityöntekijää: aikaisemmin mainittu potaskankeittäjä Jürgen Rölker, lasinpuhaltajamestari N. Jüngling, jonka etunimi on jäänyt tuntemattomaksi, sekä ranskalainen, katolinen Pierre Castell. Kahdesta muusta kuolleesta toisen on tiedetty olleen katolisen, toisen reformoidun. Göbel lähti Björknäsistä 1740-luvun vaihteessa.²¹

Bertlingin tekemiin rekrytointeihin ja toimintaan ei kuitenkaan oltu tyytyväisiä ja vuodenvaihteessa 1737 hänen sopimuksensa purettiin. Tehdasta käynnistettiin muiden saksalaisten voimin, mutta vaikeudet jatkuivat, kun tehdas 7.1.1739 paloi.²² Björknäsin tulipalon jälkeen peililasin valmistusta ei voitu jatkaa. Saksalainen lasinpuhaltajaväki uhkasi sopimuksessa mainitun viiden vuoden umpeuduttua lähteä kotiin, mutta oli kuitenkin valmis jäämään, jos tehtaan joh-

to suostuisi lisäkorvauksiin. M. Hijsing laati asiasta 14.8.1741 päivätyn muistion, joka valaisee monelta taholta Björknäsin toimintaa sen alkuvuosina. Erityisen kiinnostava on luettelo lasitehtaan tyväestä, jota korvausneuvottelu koski, ja nimenomaan muistiossa esiintyvät saksalaisnimet.²³

Muistiossa on mainittu Fried. Wigel kahteen kertaan. Kysymyksessä saattoi olla yksi ja sama henkilö, joka oli apupoikana kahdessa eri ryhmässä. Maria Christina Jüngling toimi muistion mukaan lasitehtaalla lasinsitojana, siis lasinpakkaajana.

Lasinsilittäjä Johan Niclas Mederin tiedetään olleen naimisissa Caspar Zeitzin tyttären Elisabeth Zeitzin kanssa jo Björknäsiin tullessaan. Mederin kuoltua vuonna 1744 hänen kollegansa lasinsilittäjä Johan Peter Wigel meni naimisiin leski Elisabeth Zeitzin kanssa. Vasta 19-vuotias lasinpuhaltaja Anewald Waltzer vihittiin 4.2.1739 Boon pitäjässä lasinpuhaltaja Caspar Zeitzin tyttären Anna Catharina Zeitzin kanssa.²⁴ Lasinpuhaltajien oli Euroopan keskiaikaisen käytännön mukaan mestariksi päästäkseen oltava naimisissa.²⁵

Lasinpuhaltaja Johan Jobst Schlicker avioitui vuonna 1739 Boossa Clara Elisabeth Jünglingin kanssa, jonka tiedetään syntyneen vuonna 1716. Johan Christopher Wigelin mainitaan olleen naimisissa Anna Maria Dordin kanssa – tieto, joka vaatii tarkennusta. Useimmiten Boon his-

toriakirjoissa Johan Christopher Wigelin vaimon etunimiksi oli merkitty Maria Dorothea, mikä käy ilmi esimerkiksi tämän ollessa 24.10.1748 lasitehtaan Johan Biörbeckin lapsen kummina. Dordi oli lyhennys Dorothea-nimestä, kuten aviopari Wigelin tyttären kastetiedoista 27.3.1737 käy ilmi. Merkintää Maria Dorothean omasta suvusta ei Boon historiakirjoista ilmeisesti löydy. Johan Cristopher Wigel kuoli vuonna 1761, jolloin hänen iäkseen sanottiin 67 vuotta.²⁶

Johan Adam Holtzmanin vaimo oli Anna Rosina, omaa sukua Jüngling, mikä käy ilmi heidän Erhard-lapsensa kastemerkinnöistä 21.8.1748. Boon historiakirjoissa vaimon etunimet oli kuitenkin useasti kirjoitettu muotoon Adrosina. Holtzmanien lapsen kastetilaisuudessa 23.3.1740 äidin etunimeksi on erehdyksessä kirjoitettu Dorothea, joka on ylivivattu ja päälle kirjoitettu Adrosina. Holtzmanin vaimo, Anna Rosina, kuoli keväällä 1750. Nimet menivät Boossa sekaisin myös toisinpäin: eräässä kastetilaisuudessa 23.4.1751 lapsen kummi on merkitty Adrosina Wigel, Adrosina on ylivivattu ja päälle kirjoitettu Maria Dorothea. Sekavien kirkonkirjamerkintöjen vuoksi Maria Dorothea Holtzman -nimistä henkilöä on erheellisesti päädytty pitämään Johan Christopher Wigelin vaimona.²⁷

Lasinpuhaltaja Johan Georg Jüngling kuoli vuonna 1746. Kolme vuotta myöhemmin, vuonna 1749, kuoli lasinpuhaltaja Lorenz Schlicker ”suunnilleen 75-vuotiaana”; tällöin hänen mainittiin olleen lasinpuhaltajista vanhin. Johan Rudolph Schlicker kuoli vuonna 1755, jolloin hänen iäkseen sanottiin 29 vuotta. Johan Jobst Schlicker kuoli vuonna 1758. Ikkunalasinpuhaltaja Johan Fredrik Wigel kuoli 44-vuotiaana vuonna 1766, joten näin hän olisi syntynyt vuoden 1722 tienoilla. Lasinpuhaltaja Johan Holtzman kuoli vuonna 1779; Norstedt arvioi Holtzmanin syntyneen vuonna 1709. Lasinpuhaltaja, ja myöhemmin lasinsulattajana työskennellyt Caspar Zeitz kuoli Boos-

sa keväällä 1764 vanhuudenheikkouteen 78 vuoden ikäisenä.²⁸

Johan Jobst Bertlingin ja komissaari Johan Rudolph Bertlingin keskinäistä sukulaisuutta on pohdittu ja pidetty mahdollisenakin, Fogelbergin 1980-luvun lopun selvityksessä heidän on todettu olleen veljeksiä. Johann Jobst Bertlingin vaimon nimeksi mainitaan Anna Maria (reformoitu).²⁹ Johan Christopher Bertling oli Someron rippikirkon mukaan syntynyt vuonna 1730.³⁰

Klaus Kunzen tekemässä Pohjois-Hessenin lasinpuhaltajia käsittelevässä kirkonkirjatutkimuksessa todetaan, että lasi- ja peililasinhioja Christoph Nollin ja tämän Wickenrodesta kotoisin olleen vaimon Anna Catharinan lapsen kummeina 16.1.1718 Karlshafenissa oli Neustadt an der Dossessa syntynyt peililasinpuhaltaja Johann Rudolph Bertling ja Anna Lucia, taidepuuseppämestari N. Sachsen leski Kasselista. Kasteessa lasta kantoi (Johann Rudolphin) veli Johan Jost Bertling. Samanimisen Christoph Nollin, jonka vaimo oli Catharina Kauffelt Wickenrodesta, mainitaan kuolleen vuonna 1739 Ruotsissa.³¹ Nolle (Noll, Nolde) oli ilmeisesti Pohjois-Hessenistä kotoisin oleva lasinpuhaltajasuku, vaikka se ei esiinnykään Almeroden sopimuksen allekirjoittajana.³² Nolleja asui Pforrin mukaan paljon Grossalmerodessa, Wickenroden naapurikylässä, jossa monet heistä siirtyivät 1600-luvulla lasiteollisuudesta saviteollisuuden pariin, kuten Göbelnimisetkin.³³

Samoista kirkonkirjoista löytyy lisätietoja Johann Rudolph Bertlingistä: peililasimestari, ”fürstl. hess. Spiegelmeister”, luultavasti Gieselwerderin peililasitehtaalla; vihittiin Karlshafenissa (luth.) 26.5.1718 Anna Lucia Sachsen kanssa, joka oli leski ja omaa sukua Barberin Kuurinmaalta. Lisäksi – ”Lutherilainen konfirmaatio Karlshafenissa 1735 arvostetun herra komissaari Bärtlingin kahdelle lapselle, kuten myös hänen veljensä pojalle Johann Rudolph Bärtlingille sekä

komissaarin rouvan veljen tyttäreille, Sophia Plätzille”.³⁴ Yksi Björknäsin lasinhiojista oli Plätz nimeltään.

Oedelsheimin kirkonkirjoista löytyvät tiedot Johann Jost Bertlingistä: peililasinpuhaltaja Giselwerderin peililasitehtaalla, vihitty Oedelsheimissa 15.7.1721 Anna Maria Henckelmannin kanssa. Henckelmanneja oli asunut läheisessä Weissehüttessä useassa polvessa. Weissehüttestä kotoisin olleen Christoph Henckelmannin vanhin tytär oli Oedelsheimissa 4.2.1700 kastettu Anna Maria. Tämän Anna Marian äidinäiti oli Anna Maria Seitz Giselwerderistä. Johann Jost Bertlingin ja Anna Marian kuudesta lapsesta vanhin oli Weissehüttessä 7.4.1721 syntynyt Johann Rudolph, jonka kummina 2.5.1721 pidetyssä kastetilaisuudessa oli isän veli, Johann Rudolph. Lapsista toiseksi nuorin oli Oedelsheimissa 2.9.1729 kastettu Johann Christoph kummina Christoph Henckelmann Weissehüttestä. Johann Christoph Bertlingin syntymäaika on Someron rippikirjojen mukainen.³⁵

Johann Jost Bertling sekä hänen poikansa Johann Rudolph Bertling ja Johann Christoph Bertling mainitaan Björknäsin muistiossa vuodelta 1741. Johann Rudolph Bertling lienee työskennellyt Someron Ävikin lasitehtaalla 1753–1761; Aimo Löfbergin mukaan kirkonkirjat mainitsevat Rudolf-nimisen miehen vain etunimellään. Johann Christopher Bertling meni naimisiin 15.7.1753 Anewald Waltzerin lesken, Anna Catharina Zeitzin kanssa Someron Ävikissä.³⁶

Hessenin pohjoispuolen kirkonkirjoista löytyy 4.3.1682 Schönhagenissa kastettu lasinpuhaltaja Franz Lorenz Schlicker. Tämän isä oli lasinpuhaltaja Hinrich Schlicker ja isoisä vuonna 1617 syntynyt lasinpuhaltaja Lüdeke Schlicker Schönhagenista. Lorenz Schlicker vihittiin Schönhagenissa toiseen avioliittoonsa Anna Margarethan kanssa. Tästä avioliitosta syntyivät muun muassa Schönhagenissa 11.7.1712 kastettu Johann Justus (huom. Jobst, Jost ja Justus

tulevat nimestä Augustus) ja Oedelsheimissa 14.7.1724 kastettu Johann Rudolph, kummina Rudolf Seitz. Myöhempiä tietoja heistä ei seudun kirkonkirjoista löydy, mikä viittaa poismuuttamiseen.³⁷ Lorenz Schlicker, Jobst Schlicker ja Rudolph Schlicker mainitaan Björknäsin vuoden 1741 muistiossa.

Yhteistä tehdyille kirkonkirjahavainnoille on, että todetut henkilöt olivat toimineet joko samalla paikkakunnalla tai vain kilometrien säteellä niistä lasitehtaista, joilla komissaari Johann Rudolph Bertlingin tiedetään työskennelleen. Esimerkiksi Giselwerder sijaitsee käytännössä Oedelsheimissa, Bursfeldestä kuutisen kilometriä pohjoiseen. Kaikki nämä paikat ovat Weserin varrella, kuten myös hieman pohjoisemmat Karlshafen ja Lauenförde. Etäisyys Schönhagenin lasitehtaaseen oli kymmenisen kilometriä. Grossalmerode sijaitsee 30–40 kilometriä etelään, Kaufunger Waldissa. Koko tällä seudulla oli vuoden 1700 tienoilla parisenkymmentä lasihyttiä toiminnassa.³⁸

Komissaari Johan Rudolph Bertlingin laatimassa kirjekonseptissa vuodelta 1735 on toisena rekrytointikandidaattina mainittu lasinpuhaltaja Johan Adam Holtzman. Pohjois-Hessenin kirkonkirjoista löytyy Kunzen ja Grossalmerodea tutkineen Pforrin mukaan tutkittavalta ajalta vain yksi Johan Adam Holzman. Tämä oli lasinpuhaltaja Caspar Christoph Holzmanin ja Margaretha Schlickerin 15.4.1711 Schönhagenissa kastettu poika. Syntymäaika on Norstedtin arvion mukainen. Margarethan isä oli lasinpuhaltaja Peter Schlicker ja isoisä lasinpuhaltaja Lüdeke Schlicker Schönhagenista. Näin Hans Adam Holzman oli Johan Jobst Schlickerin ja Johan Rudolph Schlickerin pikkuserkku (Taulukko 2.). Hans Adam Holzmanin isoisä oli vuonna 1624 syntynyt lasinpuhaltaja Adam Holzman Schönhagenista ja tämän isä lasinpuhaltaja Adam Holzman, joka oli ollut töissä Peter Seitzin (Seitzen) lasihytissä Harzin länsipuolella,

nähtävästi Pöhlnessä.³⁹ Johan (Hans) Adam Holtzman on yksi Björknäsin muistiossa mainituista henkilöistä.

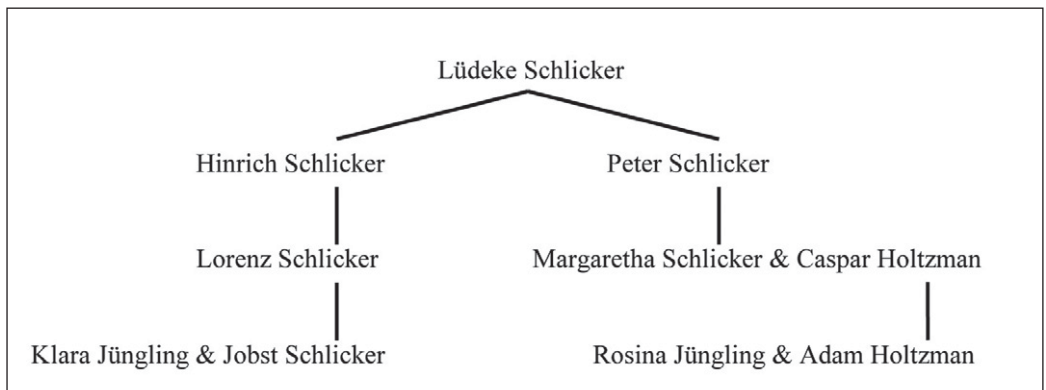
Lasinpuhaltaja Johan Georg Jüngling mainitaan kolmantena kandidaattina Bertlingin kirjekonseptissa. Hänet tunnettiin Björknäsissä kutsumanimellä ”Veit”⁴⁰ ja tällä nimellä hänet tunnettiin myös Pohjois-Hessenin lasitehtailla. Lasinpuhaltaja Gregorius Veit Jünglingin isä oli lasimestari Jost Jüngling Grossalmerodesta. Grossalmerodesta oli kotoisin myös isoisä lasinpuhaltaja Andreas Jüngling ja tämän isä lasinpuhaltaja Gerwig Jüngling. Suku oli Blossin mukaan ilmeisesti Pohjois-Hessenistä kotoisin, kuten Nollitkin, vaikka se ei esiinnykään Almeroden sopimuksen allekirjoittajana. Gregorius Veit Jüngling mainitaan lasinpuhaltajana Oedelsheimissä 1707 ja 1713, Hofmeisters Bornissa 1719 ja Bursfeldessä 1733. Gregorius Veit Jüngling avioitui Schönhagenissa 15.8.1706 Maria Christina Dohnenin (Dohnen, myös Thon) kanssa. Veit Jünglingin lapsista vanhin oli vuonna 1707 syntynyt Erhard Jüngling, joka jäi Oedelsheimiin lasinpuhaltajaksi ja avioitui Lauenfördessä Anna Catharina Holzmanin kanssa, joka oli lasinpuhaltaja Christopher Holzmanin tytär Bursfeldestä. Muita lap-

sia oli Oedelsheimissä 17.11.1711 kastettu Hans Georg, 31.1.1714 kastettu Anna Rosina ja 15.11.1716 kastettu Klara Elisabeth.⁴¹ Heidän osaltaan kirkonkirjatiedot loppuvat, mikä viittaa poismuuttamiseen. Johan Georg Jüngling samoin kuin hänen vaimonsa Maria Christina Jüngling mainitaan Björknäsin muistiossa vuodelta 1741: Johan Georg lasinpuhaltajana ja Maria Christina Jüngling lasinsitojana.

Gregorius Veit Jünglingin tytär Anna Rosina avioitui Hans Adam Holtzmanin kanssa. Vuonna 1716 syntynyt tytär Klara Elisabeth Jüngling avioitui 1739 Björknäsissä Johan Jobst Schlickerin kanssa (Taulukko 2). Jobst Schlicker kuoli vuonna 1758 ja leski Klara (Clara) Elisabeth Jüngling meni Norstedtin mukaan Boossa toisiin naimisiin ruotsalaisen, ajan myötä lasinpuhaltajaksi tulleen Eric Fahlbladin kanssa.⁴² Hans Georg Jüngling saattoi olla sama, etunimeltään tuntemattomaksi jäänyt lasinpuhaltaja N. Jüngling, joka kuoli Björknäsissä jo syksyllä 1737. Lasinpuhaltaja N. Jünglingin leski kuoli Björknäsissä keväällä 1744.⁴³

Björknäsiin rekrytoitiin suurella vaivalla ja kustannuksia säästämättä saksalaisia lasinpuhaltajia, jotka olivat erikoistuneet valsatun lasin valmistamiseen. Nopeassa tah-

Taulukko 2. Franz Lorenz Schlickerin sekä hänen poikansa Johan Jobstin sukulaisuus Hans Adam Holtzmaniin. Jünglingin sisarusten Klara Elisabethin ja Anna Rosinan liittyminen sukuun.

dissa myös muu Ruotsin lasiteollisuus siirtyi vanhasta, keskipakovoimaan perustuneesta lasilevyjen valmistusmenetelmästä (månglas) valssattuun lasiin. Tästä saatiin leikattua suurempia ruutuja, jotka sopivat paremmin tuon ajan käyttötarkoituksiin.⁴⁴

Neljäntenä kandidaattina Bertlingin kirjekonseptissa mainitaan Friedich Hafner, jonka kanssa sopimusta ei kuitenkaan tehty. Hafner-nimisiä ei esiinny Kunzen ja Pforrin Pohjois-Hesseniä ja sen pohjoispuolisia alueita koskevissa kirkonkirjatutkimuksissa. Nimi tulee kuitenkin vastaan Herbert Kühnertin Thüringenin lasitehtaita käsittelevässä tutkimuksessa muodossa Häfner tai Höffner. 1600-luvun lopulla ja 1700-luvun alussa Häfnerit näyttivät olleen lasinleikkaajia ja lasinpuhaltajia. Bertling saattoi suunnata rekrytointimatkinsa myös Thüringeniin.⁴⁵

Lasinpuhaltaja Caspar Zeitz (Seitz) mainitaan viidentenä kandidaattina Bertlingin kirjekonseptissa. Kunzen ja Pforrin tekemien selvitysten mukaan Pohjois-Hessenin kirkonkirjoista löytyy tutkittavalta ajalta vain yksi Johann Caspar Seitz (Zeitz) -niminen henkilö, peililasinpuhaltaja Klarenthalin, Oedelsheimin ja Lauenförden lasitehtailta. Lisäksi tämän tiedetään olleen kummina vuonna 1728 Königsteelen lasitehtaalla.⁴⁶

Werner Loibl kuvaa Klarenthalin peililasitehtaan perustamisvaiheita vuosina 1705–1706 ja kyseisen peililasinpuhaltaja Caspar Zeitzin osuutta lasinvalmistuksessa. Nassaun Biebrichin linnan rakentamista varten oli perustettu oma peililasitehdas Wiesbadenin lähelle, Klarenthaliin. Tuotannon käynnistämiseksi paikalle oli palkattu erittäin kokenut englantilainen peililasinpuhaltajamestari William Baily, joka oli työskennellyt brandenburgilaisella Neustadt an der Dossen peililasitehtaalla, ja sieltä lähdettyään ollut perustamassa Wilhelmshausenin peililasitehdasta Pohjois-Hesseniin vuonna 1699. Wilhelmshausen sijaitsi Oedelsheimin ja Grossalmeroden välimaastossa. Nähtävästi barokkilinnan lasien valmistaminen ei

onnistunut lasitehtaalle rekrytoiduilta lasinpuhaltajilta ja Baily oli tammikuussa 1706 tehtävä matka Kasseliin palkatakseen avuksi aikaisempia oppilaitaan ja kollegoitaan Wilhelmshausenista. Matkan tuloksena peililasinpuhaltaja Caspar Zeitz saatiin 17. helmikuuta 1706 Klarenthaliin valmistamaan Biebrichin linnan yksilölliset lasilevyt – viivytysten jälkeen viidessä viikossa n. 10 000 kappaletta.⁴⁷

Peililasinpuhaltaja Caspar Zeitz näytti 30 vuotta myöhemmin olleen yksi komissaari Bertlingin luottomiehistä. Bertling oli tullut Hesseniin Neustadt an der Dossessa, jossa sijaitsi vuonna 1688 perustettu Spiegelbergin peililasitehdas, ja jossa myös Baily oli työskennellyt. Lasitehdasta tarvittiin vuosisadan vaihteessa muun muassa Berliinin Charlottenburgin linnan lasien valmistamiseen. Bertling on voinut siirtyä juuri Wilhelmshausenin peililasitehtaalle ja työskennellä siellä nuoren Caspar Zeitzin kanssa hyttimestari William Baily johdolla. Ennen ryhtymistään johtamaan Karlshafenin peililasitehtaan rakentamista Bertling oli tietävästi ollut töissä Gieselwerderin peililasitehtaalla Oedelsheimin lähistöllä.⁴⁸

Johann Caspar Zeitz (Seitz) oli vuonna 1706 peililasinpuhaltajana Klarenthalissa, vuonna 1711 töissä Oedelsheimin lähistöllä sijainneessa lasitehtaassa, joka saattoi olla Gieselwerderin peililasitehdas, ja edelleen 1724 puhaltajana Lauenfördessä. Johann Caspar Zeitzin tiedetään olleen 22.2.1728 Königsteelen lasitehtaalla lasinpuhaltaja Philipp Seitzin lapsen kummina yhdessä lasinpuhaltajakisälli Friedrich Gundelachin kanssa. Königsteele sijaitsi nykyisen Essenin kaupungin alueella, 200 km Oedelsheimista länteen. Tällä tehtaalla työskenteli Ruotsiin rekrytoitu lasinsilittäjä Niclas Meder, jonka tiedetään olleen naimisissa Caspar Zeitzin tyttären Elisabethin kanssa Ruotsiin tullessaan.⁴⁹

Caspar Zeitzin isä olisi Kunzen mukaan voinut olla vuonna 1676 kuollut Andreas

Seitz Steinasta; tällä oli vuonna 1675 syntynyt Caspar Andreas -niminen poika. Caspar Zeitz (Seitz) olisi kuitenkin naimisiin mennessään ollut yli 35-vuotias, mikä ei tuon ajan lasinpuhaltajien naimisiinmenokäytäntö huomioon ottaen vaikuta todennäköiseltä. Myöskään etunimestä Caspar Andreas kumpikaan ei periytynyt pojille. Seitz-nimisiä lasinpuhaltajia oli paljon ja päättelyn tueksi tarvittaisiin lisää tietoja.⁵⁰

Johan Caspar Zeitz vihittiin Kunzen mukaan Burfeldessä 5.7.1711 Anna Elisabeth Diefholzin kanssa. Zeitzien lapsista vanhin, Hans Jost, kuoli Oedelsheimissa 3.4.1712 – nähtävästi melko pian syntymänsä jälkeen. Toiseksi vanhin oli Oedelsheimissa 9.6.1713 kastettu Anna Margaretha, konfirmoitu Gieselwerdenissä vuonna 1726. Seuraavina järjestyksessä olivat Bursfeldessa 12.9.1717 kastettu Catharina Margaretha ja 6.10.1720 kastettu Maria Elisabeth, sekä Lauenfördessä 8.10.1724 syntynyt Johann Jürgen.⁵¹

Caspar Zeitz ja hänen poikansa Johan Jürgen (Georg) Zeitz mainitaan Björknäsin vuoden 1741 muistiossa. Johan Georg Zeitz oli kahdesti naimisissa: ensin Anna Brita Bergin ja toisen kerran Ingeborg Pehrsdotterin kanssa; molemmat nähtävästi ruotsalaisia. Lasinpuhaltaja Johan Georg Zeitz siirtyi vuonna 1777 Ävikiin lasitehtaalle, Somerolle.⁵² Björknäsin muistiossa mainitaan myös, että Caspar Zeitzillä oli vuonna 1741 huollettavanaan vaimo ja lapsi. Lapsi oli nähtävästi näitä muita lapsia myöhemmin syntynyt, Elisabeth nimeltään. Hänet mainitaan kummina ja Caspar Zeitzin tyttärenä myöhemmin Boon historiakirjoissa, mm. Lundin perheen lapsen kastetilaisuudessa 2. helmikuuta 1745. Kummina oli tuolloin myös hänen sisarensa Maria Elisabeth, joka mainitaan vain Mederin leskenä.⁵³

Caspar Zeitzin vanhin tytär Anna Margaretha jäi Hesseniin ja avioitui Michael Langenhagenin kanssa Gieselwerdenissä vuonna 1739, missä hän myös 30.11.1786

kuoli.⁵⁴ Caspar Zeitzin toiseksi vanhin tytär Catharina Margaretha Zeitz avioitui lasinpuhaltaja Anewald Waltzerin kanssa Björknäsissä vuonna 1739. Tällöin ja myöhemminkin hän käytti etuniminään Anna Catharina -nimiä – Annaa ehkäpä äidin mukaan. Mutta Björknäsissä hän käytti niinä kahtena kertana, jolloin hän oli kummina, nimeä Catharina Margaretha Waltser. Molemmilla kerroilla kaste tapahtui saksalaisen lasinpuhaltajaväen kesken – nähtävästi piirissä, jossa kaikki tunsivat toisensa hyvin ja Catharinan kastenimet tiedettiin. Kun Waltzerit vuonna 1741 siirtyivät Kostaan, Ekebergaan ja sieltä edelleen Ävikiin Somerolle, tällainen asetelma ei ilmeisesti enää toistunut. Catharina Zeitz käytti Catharina Margaretha -nimeä 5.3.1740 ollessaan Johan Jobst Rülenderin tyttären kummina, sekä 20.3.1740 ollessaan Hans Adam Holtzmanin pojan kummina. Catharina Zeitz kuoli Somerolla 12.8.1796 vanhuuteen 78 vuoden ikäisenä; ikä vastaa Bursfelden kirkonkirjaintietoa syntymääjasta.⁵⁵

Maria Elisabeth Zeitz oli naimisissa lasinsilittäjä Johan Nicolaus (Niclas) Mederin kanssa jo Björknäsiin tullessaan. Pariskunta oli nähtävästi tarkoituksella avioitunut juuri ennen Ruotsiin lähtöään – Elisabeth oli tuolloin vasta 16-vuotias. Elisabethin syntymäaika ei näytä missään vaiheessa tulleen Ruotsissa julki ja tutkijoiden arvioissa häntä onkin pidetty muutamaa vuotta vanhempana.⁵⁶ Johan Nicolaus Mederin kuoltua Maria Elisabeth Zeitz meni naimisiin tämän kollegan, lasinsilittäjä Johann Peter Wigelin kanssa. Maria Elisabeth kuoli Boossa vuoden 1763 lopulla.⁵⁷

Klaus Kunze on tehnyt olettamuksen, että Maria Elisabeth Seitz olisi mennyt Hesenissä vuonna 1753 naimisiin erään Johann Heinrich Hennen kanssa, siis 33-vuotiaana. Lisätietoja Johann Heinrich Hennestä tai avioliitosta ei löydy.⁵⁸ Maria Elisabeth -nimisiä oli paljon, myös Seitzien keskuudessa, ja Kunzen olettamusta onkin pidettävä

vain pohdintana. Anna Margaretha Seitzia lukuun ottamatta muiden perheenjäsenten tiedot loppuvat tutkituista kirkonkirjoista. Merkityksellinen asia on siinäkin mielessä, että 1730-luvulle tultaessa Pohjois-Hessenin kirkonkirjatiedot lasinpuhaltajista olivat jo huomattavan tarkat.

Caspar Zeitz oli kummina Königsteelen lasitehtaalla vuonna 1728, josta Niclas Meder rekrytoitiin. Steelen kirkonkirjojen mukaan tehtaalla työskenteli sen perustamisesta vuodesta 1727 vuoteen 1785 muun muassa Göbel-, Holzman-, Meder-, Rieländer-, Schlicker-, Wiegel- ja Zeitz-nimisiä lasinpuhaltajia.⁵⁹

Johann Nicolaus Mederin isä oli Pohjois-Hessenin kirkonkirjojen mukaan lasinpuhaltaja Hans Gerd Meder, joka oli ollut useilla lasitehtailla töissä sekä Kaufunger Waldissa että sen pohjoispuolella. Kolmesta avioliitostaan tällä oli 15 lasta. Johann Nicolaus Meder oli kastettu Bursfeldessä 20.5.1716 ja hän oli isänsä ensimmäisestä avioliitosta. Mainittakoon, että Hans Gerd Mederin toinen vaimo oli nimeltään Catharina Elisabeth Schlicker. Meder-nimisiä lasinpuhaltajia tavataan 1600-luvun ensimmäisellä puoliskolla Harz-vuoriston länsireunalla. Harz kuului vuoden 1537 Almeroden lasinpuhaltajasopimuksen piiriin ja sinne siirtyi Kaufunger Waldista muun muassa Zeitz- ja Wentzel-nimisiä lasinpuhaltajia. Töiden vähetessä Medereitä siirtyi 1600-luvun toisella puoliskolla Harzin Sachsasta sata kilometriä lännemmäksi sijainneelle Schönhagenin lasitehtaalle, Sollingiin ja näin Mederit liittyivät kiinteästi hesseniläiseen lasinpuhaltajakuntaan. Yksi Hans Gerd Mederin pojista oli kahdesti naimisissa: ensin Dorothea Ruländerin ja toisen keran Angnese Seitzin kanssa. Toinen poika oli naimisissa Catharina Holzmanin kanssa, joka saattoi olla Björknäsiin tulleen Hans Adam Holtzmanin Schönhagenissa kastettu vanhempi sisar. Hans Gerd Mederin tyttäristä toinen oli naimisissa erään Hans Chris-

toph Nollin kanssa Oedelsheimista. Näin myös Nicolaus Mederillä näyttää sisarus-tensa kautta olleen monia sukusiteitä Björknäsin lasinpuhaltajiin. Lasinsilittäjä Johann Nicolaus (Niclas) Meder oli yksi Björknäsin vuoden 1741 muistiossa mainituista. Meder kuoli Björknäsissä tammikuussa 1744.⁶⁰

Johan Jobst (Justus) Rülenderin (Ruländer), joka myös kuului Björknäsin vuoden 1736 alkukokoonpanoon, isä oli Pohjois-Hessenin kirkonkirjojen mukaan lasinpuhaltaja Hans Hinrich Ruländer (Reeländer), jonka isä puolestaan oli noin vuonna 1628 syntynyt lasinpuhaltaja Jonas Ruländer Steinasta, Harz-vuoriston länsireunalta. Töiden vähetessä Jonas Ruländer oli niin ikään vuosisadan toisella puoliskolla joutunut siirtymään Harzin Sachsasta Schönhagenin lasitehtaalle. Näin myös Ruländerit liittyivät hesseniläiseen lasinpuhaltajakuntaan. Ruhländer-nimen kantamuoto on Blossin mukaan Reinländer (Rheinländer). Suvun edustajat saattoivat alun alkaen olla Reininmaasta Harz-vuoristoon siirtyneitä kaivosmiehiä. Johan Jobst (Justus) Rülender oli kastettu 14.3.1714 Schönhagenissa. Hänen vanhempi veljensä Jürgen Nicolaus Rülender oli naimisissa Peter Schlickerin tyttären kanssa, joka samalla siis oli Hans Adam Holtzmanin täti. Kaukaisempi sukuside syntyi myös Johan Jobst Schlickeriin ja tämän veljeen Johan Rudolphiin (Taulukko 2).⁶¹ Johan Jobst Rülender oli Björknäsissä naimisissa Susanna Johansdotterin kanssa ja myöhemmin Greta Kiellmanin kanssa – molemmat ilmeisesti ruotsalaisia. Jobst Rühlender kuoli vuonna 1777 Björknäsissä. Myös hänet mainitaan vuoden 1741 Björknäsin muistiossa.⁶²

Caspar Zeitzin jälkeen Johan Rudolph Bertlingin kirjekonseptissa mainitaan Georg Rölcker. Oedelsheimin kirkonkirjojen mukaan Röllicke- tai Rölcke-nimisiä henkilöitä oli Oedelsheimissa asunut 1600-luvulta viime vuosisadalle asti. Erään Gorge Röllicken vuonna 1670 kastettu poika Johannes

oli vihitty vuonna 1700 Anna Gertrud Seitzin kanssa. Potaskankeittäjä George Rölke kuoli Boossa vuonna 1736.⁶³

Viimeisenä kandidaattina Johan Rudolph Bertlingin kirjekonseptissa vuodelta 1735 on mainittu Hans Christoffer Wigel. Johan (Hans) Christopher Wigelin vaimo oli Boon historiakirjojen mukaan Maria Dorothea. Kunzen mukaan lasinpuhaltaja Johan Cristopher Wiegel (Wigel) oli Hilsissä sijainneella lasitehtaalla työskennelleen lasinpuhaltaja Conrad Wiegelin ja Orthia Frauensteinin 9.6.1695 Delligsenissä kasitettu poika. Wiegelit olivat siirtyneet Hilsiin 1600-luvun toisella puoliskolla Harz-vuoriston länsireunalta, samalta seudulta kuin Mederit, Ruländerit ja nähtävästi myös Holzmanit. Wiegelien vaellusreitti suuntautui luoteeseen, kun taas Mederit, Ruhländerit ja Holzmanit vaelsivat länteen. Näin myös Wiegelit liittyivät kiinteästi hesseniläiseen lasinpuhaltajakuntaan. Johan Christopher Wiegel avioitui Oedelsheimissä 25.9.1719 Maria Dorothea Nollin kanssa Gieselwerderin peililasitehtaalla. Maria Dorothea Nollin isä oli Hans Adam Noll, lasinpuhaltaja Wickenrodesta. Yksi Maria Dorothean veljistä oli naimisissa Ilse Catharina Schlickerin kanssa, toinen Christina Elisabeth Seitzin ja kolmas Margaretha Seitzin kanssa. Kaikki puoliset näyttävät kuuluneen tutkittavina oleviin lasinpuhaltajasukuihin. Wiegeleiden kolme vanhinta lasta olivat Oedelsheimissä 21.12.1720 kastettu Johann Peter, 2.1.1723 kastettu Johann Friedrich, kummina lasinpuhaltaja Erhard Seitz, ja 17.7.1728 kastettu Johann Henrich. Johan (Hans) Christopher Wigel sekä hänen poikansa Johann Peter Wigel, Johann Friedrich Wigel ja Johann Henrich Wigel mainitaan Björknäsin muistiossa. Lasinsilittäjä Johann Peter (Petter) Wigel meni Björknäsissä 8.4.1745 naimisiin lasinsilittäjä Niclas Mederin lesken Elisabeth Zeitzin kanssa. Johann Peter Wigel kuoli vuonna 1792, jolloin hänet mainitaan lasinpuhaltajana. Hänen veljensä,

ikkunalasinpuhaltaja Johan Fredrik Wigel kuoli vuonna 1766 Björknäsissä.⁶⁴

Myös Anewald (Hanibald) Waltzer mainitaan Björknäsin vuoden 1741 muistiossa. Pommerista rekrytoitu Anewald Waltzer oli Björknäsiin tullessaan vasta 16-vuotias ja näyttää tulleen yksin. Jo 19-vuotiaana hän oli lasinpuhaltaja, mikä viittaa vahvaan lasinpuhaltajataustaan, ehkäpä myös saatuun vastuuseen Björknäsissä. Avioliitollaan lasinpuhaltaja Caspar Zeitzin tyttären Anna Catharinan kanssa hän liittyi hesseniläiseen lasinpuhaltajakuntaan – tosin hänellä voidaan olettaa olleen omiakin sukusiteitä Hesseniin. Nimi Waltzer on Pohjois-Hessenissä voinut olla muodossa Walther (Walter), joka tunnetaan nimen kantamuotona. Walthernimisiä esiintyi jonkin verran etenkin Grossalmerodessa, mutta myös sen pohjoispuolisilla paikkakunnilla 1600- ja 1700-luvuilla lasinpuhaltajina ja muissa lasitehtaan ammateissa.⁶⁵ Waltherit liittyivät sukusitein Pforrin ja Kunzen mukaan Kunkel-, Noll-, Göbel-, Meder- ja Wiegel-nimisiin lasinpuhaltajasukuihin. Näistä samoista Meder- ja Wiegel-suvuista tulivat myös Elisabeth Zeitzin aviomiehet.⁶⁶

Jälkipolven avioliitot näyttivät ainakin osittain olleen etukäteen suunniteltuja: Veit Jünglingin tyttäristä toinen meni naimisiin Hans Adam Holtzmanin ja toinen Johan Jobt Schlickerin kanssa. Caspar Zeitzin tytär Elisabeth Zeitz oli ilmeisesti juuri ennen Ruotsiin lähtöään mennyt naimisiin Niclas Mederin kanssa. Nähtävästi myös Caspar Zeitzin 18-vuotiaan naimattoman tyttären Catharina Margarethan mukaanlähtö Ruotsiin ja Anewald Waltzerin rekrytointi Pommerista liittyivät toisiinsa.

Björknäsin lasitehtaan tulipalon jälkiselvitys vuonna 1741 ratkesi, kun muistiossa mainituille saksalaiselle maksettiin ylimääräinen korvaus. Korvauksen saivat myös ruotsalaiset työntekijät. Korvausta eivät muistion mukaan kuitenkaan ottaneet vastaan And. Heuer ja Philip Heuer, vaan he

lähtivät tehtaalta – mahdollisesti Koston lasitehtaalle, Ekebergaan. Koston aloitusvaiheen saksalaiseen lasinpuhaltajaväkeen kuului Höjjer-niminen henkilö ja myöhemmin mainitaan Philip Höjjer apupoikana. Heuernimisiä (Hauer, Hauer) lasinpuhaltajia oli Kunzen mukaan töissä Pohjois-Hessenissä Oedelsheimin ja läheisten paikkakuntien lasitehtailla, mutta esimerkiksi Grossalmerodessa ei Pforrin mukaan ollut Heuernimisiä lainkaan kirjoilla.⁶⁷

Korvausta ei myöskään ottanut vastaan peililasinpuhaltaja Anewald Waltzer ilmeisistä suostutteluyrityksistä huolimatta.⁶⁸ Anewald Waltzer siirtyi vuonna 1741 Björknäsistä Ekebergaan Koston lasitehdasta rakentamaan; uuteen projektiin oli kytketty myös kolme muuta saksalaista lasinpuhaltajamestaria.⁶⁹ Vuonna 1747 Waltzer siirtyi Somerolle Ävikin lasitehdasta rakentamaan yhdessä Kostaa rakentamassa olleen saksalaisen lasinpuhaltajan Johan Thomas Fromin kanssa.⁷⁰ Anewald Waltzer kuoli Someron historiakirjojen mukaan 20.7.1752 Ävikissä korkeaan kuumeeseen 32 vuoden ikäisenä.⁷¹

Björknäsin alkuaikojen saksalaissuvuista Schlicker, Holtzman ja Wiegel työskentelivät ainakin jonkin aikaa Suomessa; Bertling, Zeitz ja Waltzer asettuivat pysyvästi Suomeen.⁷²

TULOSTEN TARKASTELU JA JOHTOPÄÄTÖKSET

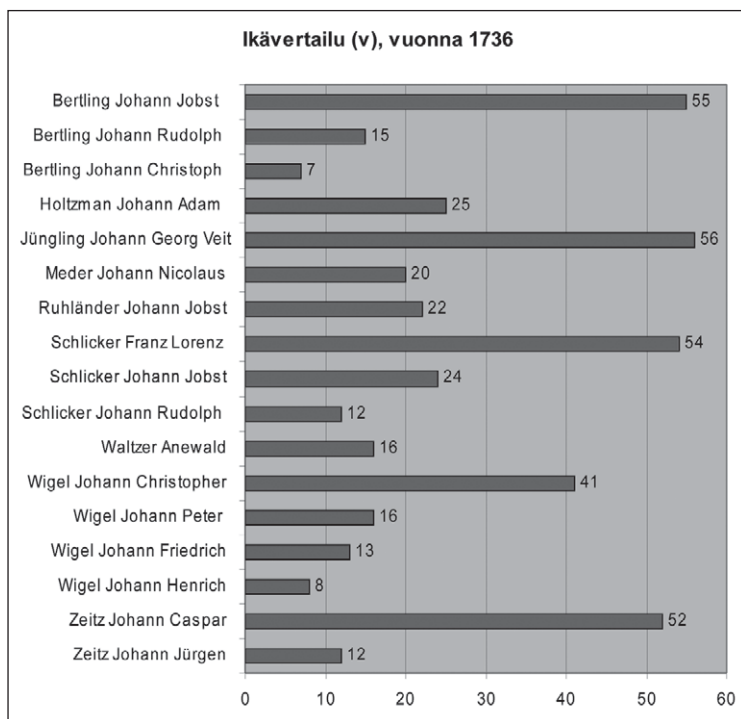
Tutkimuksessa tarkasteltiin Björknäsissä vuosina 1736–1741 työskennellyttä lasinpuhaltajaväkeä henkilö henkilöltä. Kaikkien sukunimet, Waltzeria lukuun ottamatta, olivat tyypillisiä ja yleisiä hesseniläisten lasinpuhaltajien keskuudessa. Useimmat henkilöt olivat löydettävissä vertaamalla Boon historiakirjatietoja ja pohjoismaisten tutkijoiden tekemiä selvityksiä Pohjois-Hessenissä tehtyihin lasinpuhaltajia koskeviin

selvityksiin ja paikkakuntaakohtaisiin konkirjatietoihin. Saksalaisten tutkijoiden julkaisuista oli saatavissa lisää tietoa johtopäätösten tekemiseen.

Björknäsissä 1736 aloittaneesta saksalaisesta lasinpuhaltajaväestä valtaosa näytti tulleen Pohjois-Hessenistä ja vuoden 1741 muistiossa mainituista henkilöistä käytännössä kaikki. Nicolaus Meder oli rekrytoitu Königsteelen lasitehtaalta läheltä Alankomaiden rajaa, mutta hänkin näyttää olleen samalta seudulta kotoisin kuin muut lähtijät. Anewald Waltzer oli avioliiton kautta liittynyt hesseniläiseen lasinpuhaltajakuntaan, mutta hänellä saattoi olla myös omia sukusiteitä Hesseniin.

Björknäsin hesseniläiset näyttivät jo nyt tehdyllä selvityksellä olleen lukuisin sukusitein toisiinsa liittyneitä. Björknäsin lasitehtaan aloittaessa Grossalmeroden lasinpuhaltajasopimuksesta oli kulunut 200 vuotta. Lasia oli puhallettu tavattoman kauan Kaufunger Waldissa ja sen pohjoispuolisilla Weserin alueilla, ja lasinpuhaltajaperheiden keskinäistä sukulaisuuden astetta voidaan vain arvailla. Kiltajärjestelmä, jonka juuret ulottuivat Grossalmeroden ja sieltä aina Spessartin vuoden 1406 lasinpuhaltajasopimukseen, vaikutti hesseniläisten lasinpuhaltajien ylläpitämiin traditioihin ja käyttäytymiseen myös Ruotsissa ja Suomessa. Tutkijat ovat kyllä havainneet näistä merkkejä ja kirjoittaneet niistä, mutta tarkastelu on väistämättä liikkunut yleisellä tasolla, kun tulijoiden taustoista ei ole ollut varmaa tietoa. Nyt tehty tutkimus antaa vastauksen asiaan Björknäsin alkuajoilta ja pidemmällekin tämän lasinpuhaltajaväen asetuttua pysyvästi asumaan Ruotsiin, Suomeen ja myös Norjaan.

Tarkasteltaessa Björknäsin alkuaajan saksalaisen lasinpuhaltajaväen ikärakennetta huomataan neljän rekrytoiduista olleen yli 50-vuotiaita ja yhden 41-vuotiaan (Taulukko 3.). Nämä vanhimmat näyttivät muodostaneen lähtijöiden ydinryhmän, koska heihin sukusitein liittyen lähtivät kaikki muut.

Näillä viidellä vanhimmalla oli jokaisella poikansa mukanaan, jos oletetaan vuonna 1737 kuolleen N. Jünglingin olleen Veit Jünglingin poika. Ruotsiin muuton onnistuminen näytti siten varmistettavan vanhemman sukupolven kokemuksella. Mukaan lähtivät myös Jünglingin ja Zeitzin tyttäret, joiden osalta avioliittosuunnitelmat ilmeisesti ratkaistiin ennen lopullista lähtöpäätöstä. Voidaankin kysyä, missä määrin koko rekrytoinnin vaikeus liittyi näiden kaikkien yksityiskohtien sovittamiseen.

Johan Rudolph Bertlingin epäonnistuminen Björknäsin projektissa ja eroamaan joutuminen saattoi omalta osaltaan johtua rekrytoitujen ikäjakaumasta: kokemusta kyllä oli, mutta samalla myös iän mukanaan tuomaa voimien vähenemistä uusien haasteiden edessä. Lähes puolet lasinpuhaltajaväestä oli hyvin nuorta ja ilmeisen kokemattontaa. Toisaalta Bertlingin lähdettyä tehtaan käynnistämistä kyettiin jatkamaan samojen

Taulukko 3. Björknäsin lasinpuhaltajaväen ikärajojen vuodelta 1736.

saksalaisten toimesta.

Tutkimus antaa vastauksen myös kysymykseen, joka on jäänyt vaille lopullista ratkaisua. Ruotsiin tulleita saksalaisia lasinpuhaltajia tutkinut Halvard Scheutz esitti 1970-luvun alussa osana laajempaa pohdiskelua ajatuksen, jonka mukaan Kostan tehtaalle vuoden 1741 lopulla tullut lasinpuhaltajaksi Gottfried Titz ja hänen sisarensa Elisa-

beth Titz – lasinpuhaltaja Johan Thomas Fromin vaimo – olisivat olleet Caspar Zeitzin lapsia Anna Catharinan, Elisabethin ja Jürgenin lisäksi. Scheutzin teorian mukaan nimi Zeitz olisi vain lausumisen helpottamiseksi muuntunut Kostassa Titziksi.⁷³ Vaikka teoriaa ei ole pidetty kovin uskottavana, siihen on nojaututtu myöhemminkin.⁷⁴ Edellä esitetty tutkimus Björknäsin lasinpuhaltajaväen taustoista ratkaisee asian, kun Caspar Zeitzin kaikki lapset ovat tiedossa.

LOPUKSI

Saksalaisilla lasinpuhaltajilla oli vuosisataiset perinteet lasinvalmistamisesta. Vuosisatoja he myös olivat pitäneet lasinvalmistuksen salaisuudet omana tietonaan. Huolimatta lukuisista siirtymisistään tehtaalta toiselle, he pitivät aina huolen siitä, että lasinvalmistustaito siirtyi vain heidän mukana kulkevil-

le pojilleen, sukulaisille tai toisten puhaltajien pojille. Lasinvalmistuksen tietotaito oli koko ajan heidän hallussaan.

Björknäsissä saksalaisten kanssa tehdyillä sopimuksilla pyrittiin varmistamaan oman lasinpuhaltajapolven syntyminen. Ävikissä toimittiin samoin ja ensimmäisille puhaltajille myös maksettiin erikseen paikkakuntalaisten poikien ottamisesta oppilaisiksi.⁷⁵ Ävikin perustamisesta käynnistyi lasinvalmistuksen tietotaidon siirtyminen syntymässä olevalle suomalaiselle lasinpuhaltajakunnalle.

Nyt tehdyn tutkimuksen pohjalta voidaan tarkastella saksalaisten lasinpuhaltajien rekrytointeihin liittyntä päätöksentekoa. Oli selvästi eri asia rekrytoida vain yksi lasinpuhaltaja, joka teki päätöksen lähtemisestään yksilön perspektiivistä, kuin esimerkiksi Björknäsin kohdalla ryhmä hesseniläisiä lasinpuhaltajia, joita sitoi toisiinsa tavattoman pitkä yhteinen historia ja monikertainen sukulaisuus. Koska ryhmän saapumisesta ajallaan Ruotsiin riippui koko projektin toteutuminen suunnitellussa aikataulussa, oli se omiaan vahvistamaan rekrytoitavien asemaa sopimuksista neuvoteltaessa. Hesseniläiset lasinpuhaltajat näyttivät yhtenäisenä ryhmänä pystyneen asettamaan rekrytoijalle myös ehtoja valittavien suhteen.

Tutkimuksen pohjalta voidaan tarkastella myös lasinpuhaltajien käyttäytymistä kohdemaassa. Björknäsin osalta johtopäätösten tekoa yksinkertaistaa lähtijöiden yhteinen tausta – myöhemmin tapahtuneet siirtymiset lasitehtaalta toisille komplisoivat tarkastelua.

Komissaari Bertling joutui vuonna 1737 eroamaan tehtävästään ja luopumaan tehtaan osakkuudesta sekä riitojen että rekrytoimaansa saksalaiseen lasinpuhaltajaväkeen kohdistuneen tyytymättömyyden vuoksi. Vaikka Björknäsin lasitehdas jäi vaille ammatillista johtoa, tehdas kykeni jatkamaan toimintaansa samaisella saksalaisella lasinpuhaltajaväellä, väellä, jota kohtaan

omistajat olivat ilmaisseet tyytymättömyytensä. Myös omistajien ja lasinpuhaltajaväen väliset suhteet saattoivat kärjistyä äärimmilleen, kuten vuonna 1741 tapahtui. Tehdys tutkimuksen pohjalta on helppo ymmärtää lasinpuhaltajaväen yksituumaisuus toimintaa jatkettaessa Bertlingin lähdettyä, kuten myös yksimielisyys yhteisten etujen ajamisessa.

Saksalaiset eivät kuitenkaan aina olleet keskenään yksimielisiä, vaan riitojakin esiintyi. Syitä riitoihin voitaisiin pyrkiä tulkitsemaan tulijoiden taustat huomioon ottaen. Saksalaisten lasinpuhaltajasukujen suhtautumista toisilta saksankielisiltä alueilta tulleisiin lasinpuhaltajasukuihin voidaan arvioida keskinäisten avioliittojen esiintyvyydellä.

Avoim kysymys on myös, miten päädyttiin niihin lasinpuhaltajiin, jotka saivat lasitehtaan rakennettavakseen. Björknäsin kohdalla oli päädytty vain yhteen henkilöön, lasinpuhaltaja Johan Rudolph Bertlingiin, joka omistajuuden kautta sidottiin vastuuseen hankkeen onnistumisesta; minkäänlaista lisähyötyä ei järjestelyllä kuitenkaan näy saavutetun. Koston ja Ävikin kohdalla tällaista ratkaisua ei kokeiltu. Selvitettäviä asioita on myös, pystyivätkö lasinpuhaltajat itse vaikuttamaan tapahtumien kulkuun ja oliko yhteisellä taustalla silloin merkitystä.

DI Jyrki Ylijoki tekee väitöskirjaa Aalto yliopiston teknillisessä korkeakoulussa teollistumisen historia -oppiaineessa lasinpuhalluksen taidon leviämisestä Pohjois-Eurooppaan 1500–1700-luvuilla ja leviämisen mekanismeista.

¹ Kunze 2000, 25.

² Matiskainen, Haggrén & Vanhatalo 1991, 7, 13.

³ Fogelberg & Holl 1988.

⁴ Johan Rudolph Bertlingin kirjekonsepti 14.7.1735, KA, CDA.

⁵ Björknäsin muistio vuodelta 1741, Ödmjukaste Memorial, inkommit d. 16.8.1742, Hallrättsbe rättselser 1736–42, RA; Jansson 1946, 93, 95.

⁶ Boon historiikirjat 1737–1792, BOO.

⁷ Someron historiikirjat 1748–1796; Someron rippikirjat 1771–1781, HMA.

- ⁸ Kunze 2000, 9, 15.
- ⁹ Kirsche 2005, 106–107; Bloss 1977, 10–14; Killing 1927, 21–22.
- ¹⁰ Bloss 1977, 19–21.
- ¹¹ Krimm 1982, 60–61.
- ¹² Kunze 2000, 25–27.
- ¹³ Nisbeth 1972, 17; Haggrén, Georg 1988, 17–18; Anderbjörk & Nisbeth 1968, 39.
- ¹⁴ Fogelberg & Holl 1988, 14.
- ¹⁵ Nisbeth 1972, 17–18.
- ¹⁶ Fogelberg & Holl 1988, 14; Jansson 1946, 95–96; Fogelberg 1989, 109–110.
- ¹⁷ Björknäsin muistio vuodelta 1741, Ödmjukaste Memorial, inkommit d. 16.8.1742, Hallrättsberättelser 1736–42, RA.
- ¹⁸ Fogelberg & Holl 1988, 14–109; Jansson 1946, 95–96; Fogelberg 1989, 109–111.
- ¹⁹ Björknäsin muistio vuodelta 1741, Ödmjukaste Memorial, inkommit d. 16.8.1742, Hallrättsberättelser 1736–42, RA.
- ²⁰ Claës Norstedtin arkisto, SLMA, CNA.
- ²¹ Jansson 1946, 101; Fogelberg 1989, 111–112.
- ²² Fogelberg & Holl 1988, 14; Fogelberg 1989, 117.
- ²³ Jansson 1946, 95–101.
- ²⁴ Halvard Scheutzin kirjeet fil.kand. Israel Sucksdorffille 20.8.1970, 4.9.1970, 10.9.1970, YA.
- ²⁵ Matiskainen 1993, 8.
- ²⁶ Nisbeth 1972, 31; Kunze 2000, 102; Boon historiakirjat 1737–1792, BOO.
- ²⁷ Boon historiakirjat 1737–1792, BOO; Fogelberg & Holl 1988, 111.
- ²⁸ Nisbeth 1972, 31–32.
- ²⁹ Jansson 1946, 100–101; Nisbeth 1972, 32; Fogelberg & Holl 1988, 67.
- ³⁰ Someron rippikirjat 1771–1781, HMA. Sillanpä, Ävijk 1771, 146/354.
- ³¹ Kunze 2000, 288.
- ³² Bloss 1977, 27.
- ³³ Pforr 2004.
- ³⁴ Kunze 2000, 68.
- ³⁵ Kunze 2003, 30, 187–190, 363, 364; Someron rippikirjat 1771–1781, Sillanpä, Ävijk 1771, 146/354. Johann Christoph Bertlingin syntymävuosi 1730, Anna Catharina Zeitzin 1718.
- ³⁶ Löfberg 1981, 16.
- ³⁷ Kunze 2000, 329–331.
- ³⁸ Kunze 2000, 36–39.
- ³⁹ Kunze 2000, 191–192, 329–330.
- ⁴⁰ Claës Norstedtin arkisto, SLMA, CNA; Fogelberg & Holl 1988, 83.
- ⁴¹ Kunze 2000, 198–200; Kunze 2003, 213,226; Pforr 2004, 63.
- ⁴² Nisbeth 1972, 31–32.
- ⁴³ Boon historiakirjat 1737–1792, BOO.
- ⁴⁴ Anderbjörk & Nisbeth 1968, 42; Eidem 1912, 122–123.
- ⁴⁵ Kühnert 1973, 298.
- ⁴⁶ Kunze 2000, 354.
- ⁴⁷ Loibl 2002, 202–208.
- ⁴⁸ Loibl 2002, 192; Kunze 2000, 68.
- ⁴⁹ Kunze 2000, 40.
- ⁵⁰ Kunze 2000, 350, 354.
- ⁵¹ Kunze 2000, 354–356.
- ⁵² Virsu, Tuula; Löfberg 1981, 79.
- ⁵³ Björknäsin muistio vuodelta 1741, Ödmjukaste Memorial, inkommit d. 16.8.1742, Hallrättsberättelser 1736–42, RA; Boon historiakirjat 1737–1792, BOO.
- ⁵⁴ Kunze 2003, 266.
- ⁵⁵ Someron historiakirjat 1748–1796, HMA; Ylijoki 2003, 20.
- ⁵⁶ Halvard Scheutzin kirjeet fil.kand. Israel Sucksdorffille 20.8.1970, 4.9.1970, 10.9.1970, YA.
- ⁵⁷ Boon historiakirjat 1737–1792, BOO.
- ⁵⁸ Kunze 2000, 354.
- ⁵⁹ Bloss 1977, 41.
- ⁶⁰ Kunze 2000, 24, 269–271.
- ⁶¹ Kunze 2000, 26–28, 311–314; Bloss 1977, 35.
- ⁶² Boon historiakirjat 1737–1792, BOO.
- ⁶³ Kunze 2000, 327; Jansson 1946, 101.
- ⁶⁴ Kunze 2000, 26–28, 425; Kunze 2003, 305, 470
- ⁶⁵ Kunze 2000, 407. Herbert Kühnert mainitsee erään Walther-nimisen Schmalenbuchen lasitehtaalla vuonna 1745 tehtaan omistajiin tai johtaviin lasinpuhaltajiin lukeutuvana. Kühnert 1973, 67.
- ⁶⁶ Kunze 2000, Pforr 2004.
- ⁶⁷ Hermelin & Welander 1986, 115; Anderbjörk 1942, 14–144. Kunze 2000, 180–181.
- ⁶⁸ Björknäsin muistio vuodelta 1741, Ödmjukaste Memorial, inkommit d. 16.8.1742, Hallrättsberättelser 1736–42, RA; Nisbeth 1972, 32.
- ⁶⁹ Nisbeth 1972, 32; Fogelberg & Holl 1988, 15.
- ⁷⁰ Haggrén 1988, 27.
- ⁷¹ Someron historiakirjat 1748–1796, HMA; Ylijoki 2003, 18.
- ⁷² Löfberg 1981, 15–16, 55–56, 72–79; Matiskainen 1993, 58, 132.
- ⁷³ Halvard Scheutzin kirjeet fil.kand. Israel Sucksdorffille 20.8.1970, 4.9.1970, 10.9.1970, YA.
- ⁷⁴ Backström 1982; Fogelberg & Holl 1988, 104, 114.
- ⁷⁵ Haggrén 1988, 28.

LÄHTEET:**Arkistolähteet:**

- Boo srk, Ruotsi (BOO)
Boon historiakirjat 1737–1792 (mikrokortteina).
- Hämeen maakunta-arkisto, Hämeenlinna (HMA)
Someron historiankirjat 1748–1796, Someron rippikirjat 1771–1781.
- Kansallisarkisto (KA)
Salaneuvos Casten de Pontin arkisto (CDA)
Johan Rudolph Bertlingin kirjekonsepti 14.7.1735
- Riksarkivet, Stockholm (RA)
Hallrättsberättelser 1736–42. Ödmjukaste Memorial, inkommit d. 16.8.1742
Björknäsän muistio vuodelta 1741
- Suomen lasimuseon arkisto, Riihimäki (SLMA)
Claës Norstedtin arkisto (CNA)

Painamattomat lähteet:

- Yksitynen arkisto, Jyrki Ylijoki, Helsinki (YA).
Ruotsalaisen Halvard Scheutzin kirjeet fil.kand.
Israel Sacksdorffille, Helsinki 20.8.1970, 4.9.1970, 10.9.1970.

Kirjallisuus:

- ANDERBJÖRK, Jan Erik. Kosta glasbruk 1742–1942, Glasblåsare och annan hyttpersonal. Bröderna Lagerström Boktryckare, Stockholm 1942. 14–167.
- ANDERBJÖRK, Jan Erik ja NISBETH, Åke. Gammalt glas. Appelbergs Boktryckeri AB, Uppsala 1968.
- BLOSS, Otto. Die älteren Glashütten in Südniedersachsen. Veröffentlichungen des Instituts für Historische Landesforschungen der Universität Göttingen 9. August Lax Verlagsbuchhandlung, Hildesheim 1977.
- EIDEM, Magnus. Berättelser ur den äldre glasindustriens historia. Centraltryckeriet, O. Ericson, Göteborg 1912.
- FOGELBERG, Torbjörn. Björknäs glasbruk - Nackas första främlingskoloni. Nackaboken 1989. 105–123.
- FOGELBERG, Torbjörn ja HOLL, Friedrich. Wanderungen Deutscher Glashüttenleute und Schwedens Glasindustrie In den letzten fünf Jahrhunderten. AB Ystads Centraltryckeri, Växjö 1988.
- HAGGRÉN, Georg 1988. Ävik Suomen lasiteollisuuden urauurtajana. Tehtaan vaiheet perustamisesta vuoteen 1762. Lounais-Hämeen Kotiseutu- ja Museoyhdistys, Vuosikirja 57 – 1988. Forssan kirjapaino Oy, Forssa 1988. 15–37.
- HERMELIN, Carl F. ja WELANDER, Elsebeth. Glasboken; historia, teknik och form. Leganda AB, Borås 1986.
- JANSSON, E. Alfred. Boo sockens historia. Svenska Tryckeriaktiebolaget, Stockholm 1946. 91–107.

KILLING, Margarete. Die Glasmacherkunst in Hessen. Ein Beitrag zur Gewerbe- und Kunstgeschichte der deutschen Renaissance. Elwert Verlag, Marburg 1927.

KIRSCHKE, Albert. Zisterzienser, Glasmacher und Drechsler. Waxmann, Münster 2005.

KRIMM, Stefan. Die mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Glashütten im Spessart. Studien zur Geschichte des Spessartglases, Band 1. Geschichts- und Kunstverein Aschaffenburg, Aschaffenburg 1982.

KUNZE, Klaus. Glasmacher-Sippenbuch. Heikon Verlag, Uslar 2000.

KUNZE, Klaus. Ortsippenbuch Oedelsheim. Heikon Verlag, Uslar 2003.

KÜHNERT, Herbert. Urkundenbuch zur Thüringischen Glashüttengeschichte und Aufsätze zur Thüringischen Glashüttengeschichte. Franz Steiner Verlag GmbH, Wiesbaden 1973.

LOIBL, Werner. Die Spiegel- und Glasmanufaktur in Klarenthal bei Wiesbaden (1706–1723), Nassauische Annalen Band 113. Verlag des Vereins für nassauische Altertumskunde und Geschichtsforschung, Wiesbaden 2002. 189–240.

LÖFBERG, Aimo. Suomen lasinpuhaltajat 1748–1860. Lasitutkimuksia I. Arvi A. Karisto Oy:n kirjapaino, Hämeenlinna 1981.

MATISKAINEN, Heikki. Lasitutkimuksia – Glass Research VII (1993). Aimo Löfberg. Suomen lasinpuhaltajat vuosina 1748–1917. Vammalan kirjapaino, Vammala 1993.

MATISKAINEN, Heikki, HAGGRÉN, Georg & VANHALO, Simo. Lasitutkimuksia – Glass Research VI (1991). The archaeology of the early glass industry in Finland. The glassworks of Ävik in Somero (1748–1833) and Mariedal in Sipoo (1776–1824). Vammalan kirjapaino, Vammala 1991.

NISBETH, Åke. Björknäs glasbruk. Nackaboken 1972. 17–35.

PFORR, Robert F. Aus den Kirchenbüchern der Kirchengemeinde Grossalmerode 1648–1753. Forschungen zur hessischen Familien- und Heimatkunde, Band 90. Books on Demand GmbH, Kassel 2004.

YLIJOKI, Jyrki. Saksalaisten lasinpuhaltajien tulo Suomeen 1700-luvun puolivälissä. Nominasi, Helsinki 2003.

Elektroniset lähteet:

VIRSU, Tuula. Seitz (Zeit - Seits) -suku.
<http://suvut.genealogia.fi/sssry/seitz.htm>
(3.1.2010).

BACKSTRÖM, Åke 1982: Släkten Thitz.
http://genealogia.fi/genos/53/53_146.htm
(3.1.2010).